

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Logopaedica IV (2011)

Feliks Kiryk

Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą do końca XVI stulecia

Warunki osadnicze

Obszar między Iłżanką, Wisłą i Kamienną, ogarnięty do 1975 roku granicami sąsiadujących z sobą powiatów iłżeckiego i lipskiego, stanowił w czasach średniowiecza południową połąć ziemi radomskiej, pokrytej tu wyjątkowo zwartym lasem. Nad Kamienną właśnie, dokąd sięgał kompleks leśny, stykał się ten obszar z ziemią sandomierską, której mieszkańcy – na skutek prężnego rozwoju osadnictwa – stopniowo zaludniali od strony Bodzentyna i Tarczku oraz Opatowa i Sandomierza lewy brzeg tej rzeki. W opisywanym międzyrzeczu istniało jednak niewielkie pasmo gleb lessowych pomiędzy Siennem, Lipskiem i Solcem, tworząc płamę równie dawnego jak na lessach ziemi sandomierskiej osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Jego czołowym ośrodkiem był gród w Solcu, położony nadto dogodnie nad arterią wodną, u przeprawy przez Wisłę, posiadający związki z obszarem prawobrzeżnym, skupionym wokół Opola (Lubelskiego)¹.

U progu państwowości polskiej osadnictwo z rejonu Sienna, Lipska i Solca wkroczyło na gleby bielcowo-szczerkowe w okolicach Lubieni i Iłży. Na obszarze obu tych miejscowości istniały bowiem grodziska wczesnośredniowieczne, tyle że gród lubieński usytuowany był nadal w zwartym pasie lasów sięgających do Kamiennej przy prastarym szlaku z Radomia przez Iłżę do Sandomierza, natomiast gród iłżecki położony był na przecięciu tego traktu z inną i ważną drogą: z Żarnowa i Skrzynna do Solca i Opola². Gościńce te wyznaczyły kierunki osadnictwa wiejskiego. Nie zostało ono dostatecznie rozpoznane³, sądzić jednak należy, że poza rolnictwem i hodowlą wpływ na powstawanie osad wiejskich wywarła nie tylko gospodarka leśna, lecz także – zwłaszcza nad Kamienną – bogactwa mineralne, w tym wydobywanie i obróbka rudy żelaza oraz kamienia budowlanego. Poza najbliższymi

¹ A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, red. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Warszawa 1967, s. 19.

² Zob. niżej charakterystyki najdawniejszych dziejów Iłży, Solca i Sienna.

³ Przytoczyć tu trzeba jednak ustalenia odnoszące się do sieci parafialnej rejonu Chotczy, Ciepeliowa, Sienna i Solca, pióra P. Szafrana, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 135, 160–170.

okolicami Solca, Sienna i Iłży było to osadnictwo późne, gęstniejące bardziej dopiero na przełomie XIV i XV stulecia, co wywarło wpływ na słaby tu postęp urbanizacji. Dokonywała się ona przeważnie dzięki inicjatywie osadniczej uposażonego tutaj hojnie przez monarchów biskupstwa krakowskiego i klasztorów: benedyktynów świętokrzyskich i cystersów wąchockich, oraz siłami reprezentantów rodów rycerskich, równie obdarowanych szczerze przez panujących, skoro ich dobra dominowały tu wyraźnie nad królewszczyznami⁴.

Większość osad miejskich rozłożyła się nad rzekami Iłżanką, Kamienną i Wisłą, dolinami których biegły drogi lokalne, kilka z nich usytuowało się przy głównych szlakach tranzytowych, od czasów zamierzchłych przecinających opisywany obszar pośrodku, w Iłży. Gród iłżecki miał bardzo dawne połączenie z grodem w Solcu nad Wisłą. Przy tym trakcie, bliżej Solca, wyrosło w końcu XVI stulecia miasteczko Lipsko. Był to wspomniany już trakt, biegnący z zachodu od Żarnowa i Skrzynna przez Iłżę i Solec oraz przeprawę wiślaną w Solcu do Opoła i Lublina. W Iłży przecinał go szlak z północy na południe: z Radomia i Skaryszewa przez Jedlne do Kunowa, Opatowa i Sandomierza. Odcinek tej drogi z Iłży do Kunowa wzmiankuje dokument z 1412 roku, o którym wiadomo dalej z aktu 1480 roku, że wiodł z Iłży do Opatowa przez Kunów i Ostrów, czyli Ostrowiec. Przy tym trakcie leżała wieś Lubienia, którą usiłowano w 1440 roku przekształcić w osadę miejską. Przywilej z 1372 roku wspomina o lokalnych połączeniach z Iłżą mieszkańców wsi Jedlanki, następnie Fałowic i Kowalikowa. W tym czasie również wykształcił się szlak z Kunowa do Ćmielowa i dalej w kierunku Zawichostu, nad którym powstało w XVI stuleciu właśnie miasto Ćmielów, a także kolejne ośrodki miejskie: Denków (Mnichów Wielki), Ożarów i Janików. Z 1425 roku pochodzi wzmianka o drodze z Przedborza przez Kielce, Bodzentyn do Sienna i dalej do Solca, zaś z 1458 roku o trakcie zwanym sienieńskim z Kunowa do Sienna⁵.

Chronologia lokacji

Ustalenie czasu i okoliczności narodzin każdego z ośrodków miejskich opisywanego obszaru jest z jednej strony ambicją każdego badacza, z drugiej zaś – przedmiotem oczekiwania społeczeństwa, szkół, instytucji samorządowych i kulturalnych, wynikającego z naturalnej potrzeby poznania metryki i rodowodu miejscowości rodzinnej. Okazało się jednak, że zadanie to nie jest proste i czasami niemożliwe nawet do rozwiązania⁶. Trudności leżą po stronie materiału źródłowego, którego do problematyki miejskiej z XIV i XV stulecia zachowało się niewiele, a gdy chodzi o miasta w międzyrzeczu Iłżanki, Kamiennej i Wisły – stan informacji źródłowych o ich najdawniejszej przeszłości jest wyjątkowo skromny. Nie przetrwały do naszych czasów przywileje lokacyjne najstarszych tutejszych ośrodków miejskich, brak nadto

⁴ Zob. tabela 3.

⁵ Por. T. Wąsowicz, *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] *Studia sandomierskie*, op. cit., s. 113–123; szczegóły o drogach zob. pod Iłżą, Solcem, Siennem, Kunowem, Lubienią, jak w przypisie 2.

⁶ S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego dla miast i wsi małopolskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971; por. F. Kiryk, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Prace Historyczne”, t. 6: 1972, s. 108–117.

innych materiałów archiwalnych wytworzonych przez urzędy dawnych miast, jak księgi radzieckie i księgi ławnicze, zaś źródła kościelne, obejmujące nierównomiernie dzieje tych miasteczek, są przeważnie późne.

Niedostatki te musiały się odbić negatywnie na niniejszej, pierwszej w naszym piśmiennictwie naukowym próbie zaprezentowania początków miast we wspomnianym międzyrzeczu, mimo że starano się dotrzeć do wszystkiego, co mogło przynieść w tej mierze jakieś wiadomości konkretne. Z tego też względu wydało się celowe odrębne rozpatrzenie zagadnienia narodzin i początków rozwoju każdego z nich. Charakterystykę indywidualną poszczególnych miast i miasteczek przedstawiono niżej w porządku chronologicznym.

Łża

Najstarszym ośrodkiem osadniczym na obszarze Łży był położony nad dawną drogą do Solca wczesnośredniowieczny gród⁷ oraz rozłożone wokół niego (dzisiejsze przedmieście od strony wschodniej), a znane z dokumentu z 1333 roku Stare Miasto⁸. Pozostałością po owym grodzie, dotkniętym prawdopodobnie przez najazdy tatarskie w XIII wieku⁹, i po Starym Mieście jest dzisiaj dobrze zachowany stożkowaty kopiec¹⁰ oraz dawny kościół parafialny Wniebowzięcia NMP¹¹, spełniający później rolę kaplicy cmentarnej. Przeniesienie osady miejskiej na obszar nowego miasta wiąże niektórzy między innymi ze zmianą sieci drożnej i przeprawy przez Łżankę¹², ale kiedy to nastąpiło, nie wiadomo. Pewne jest jedynie, że w czasach Łokietka stało już nowe miasto, skoro w dokumencie z 8 sierpnia 1333 roku można przeczytać, że został on wystawiony *in oppido Islza*, a dotyczył nadania kowalom Paczoldowi i jego synowi Mikołajowi położonej *in antiqua civitate Islza* sadzawki rybnej i kuźnicy¹³. Wiadomo również, że w XIII wieku Łża należała do biskupów krakowskich¹⁴ i z ich działalnością gospodarczą należy łączyć uzyskanie prawa miejskiego przez Stare Miasto oraz budowę nowego miasta. Nie wiadomo, do którego z nich należy odnieść najstarsze wiadomości o tej miejscowości z 1260 i 1275

⁷ T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczny Radom na tle regionu*, [w:] *Radom. Szkice z dziejów miasta*, red. J. Andrzejewicz, Warszawa 1961, s. 93.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (dalej: *Kkk*), cz. 1, nr 153, Kraków 1874.

⁹ J. Długossii, *Historia Polonica libri XII*, t. 2, Cracoviae 1863, s. 257.

¹⁰ T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia sandomierskie, op. cit.*, s. 93 i przypis 62; por. Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924, s. 46. O wynikach dotychczasowych badań archeologicznych na terenie miasta zob. O. Lipińska, *Geneza i rozwój osadnictwa Łży w okresie średniowiecznym*, [w:] *Łża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*, red. J. Szymański, S. Witkowski, Radom 1979, s. 16–20.

¹¹ J. Długossii, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (dalej: *LB*), t. 2, Cracoviae 1863, s. 482.

¹² T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczny Radom...*, *op. cit.*, s. 93.

¹³ *Kkk*, I, nr 153, o przedrozbiorowych dziejach Łży zob. A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański, *Rozwój w okresie XIII–XVIII w.*, [w:] *Łża, op. cit.*, s. 20–37.

¹⁴ Por. M. Friedberg, *Klientela świecka biskupów krakowskich*, [w:] *Studia ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. 1, s. 176.

roku¹⁵, z których wynika, że osada była w rękach biskupstwa krakowskiego już za Leszka Białego i posiadała prawo niemieckie¹⁶. Równie niepewne jest nawiązywanie do nowego miasta Iłży dokumentów Wacława II z 1294 i 1295 roku zwalniających Tarczek i Iłżę (*de Tharsk et de Hirzla civitatibus*) od czynszu oraz zezwalających na obwarowanie tych miast¹⁷, zwłaszcza że o upadku starego miasta mogło decydować również jego zniszczenie w 1307 roku, w okresie walk Łokietka z biskupem Muskatą¹⁸. Nieustalona pozostaje zatem chronologia dwu ważnych wydarzeń z najdawniejszych dziejów Iłży: nadania miejskiego prawa niemieckiego Staremu Miastu oraz przeniesienie ośrodka miejskiego na teren nowego miasta. Można stwierdzić tylko tyle, że lokacja starego miasta na prawie niemieckim miała miejsce przed 1260 rokiem, natomiast powstanie nowego miasta nastąpiło w końcu XIII lub na początku XIV wieku. Istniało już ono, być może, w 1310 roku, kiedy Łokietek, nadając katedrze krakowskiej wieś Piotrawin, stwierdził, iż jej mieszkańcy mieli się cieszyć swobodami, *qua gaudent et habent Islza civitas et incolae ipsius*. Nieznana jest też wersja prawa miejskiego niemieckiego, którą pierwotnie zastosowano w Iłży, chociaż w 1413 roku Jagiełło potwierdził miastu, w miejsce spalonego, przywilej prawa magdeburskiego¹⁹. W 1325 roku należało ono do osad stosunkowo ludnych i ważnych, skoro parafię iłżecką kolektorzy papiescy ocenili na 25 grzywien dochodu rocznie²⁰. Nadal też uznawano ustrój miejski Iłży za wzorowy dla zakładanych na prawie niemieckim na obszarze Sandomierszczyzny²¹ kolejnych wsi i miast w dobrach biskupstwa krakowskiego. Biskup Jan Grot zbudował tu murowany zamek²², który stał już w 1334 roku, gdyż wystawione przezeń w tym roku w Iłży dokumenty posiadają adnotację: *in castro nostro*²³. Budowę murów i bram miejskich przypisał Długosz dopiero Florianowi Mokrskiemu, kolejnemu następcy (po Bodzęcie) Jana Grota²⁴, ich wzniesienie ciągnęło się z pewnością przez dłuższy czas, niewykluczone nawet, że od czasu budowy zamku przez Jana Grota. Ze źródeł z XIII i XIV wieku wiadomo, że w dawnym drewnianym oraz późniejszym murowanym zamku rezydowali familiars biskupów krakowskich, a więc i załogi wojskowe²⁵, a później starostowie²⁶.

¹⁵ *Kkk*, I, nr 61; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej: *KM*), Kraków 1886, nr 481; M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, t. 68: 1932, s. 39, przypis 4.

¹⁶ Por. K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964, s. 56.

¹⁷ *Kkk*, I, nr 98 i 101.

¹⁸ E. Długopolski, *Łokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951, s. 89–90.

¹⁹ *Zbiór dokumentów małopolskich* (dalej: *ZDM*), cz. 6, S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1974, nr 1774; *Matricularum regni Poloniae summaria* (dalej: *MRPS*), t. 4, wyd. T. Wierzbowski, Varsoviae 1909, supp. nr 496.

²⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej: *MV*), Kraków 1913, s. 168, 243.

²¹ *KM* III, nr 675.

²² J. Długossii, *Opera omnia*, t. 1, Cracoviae 1887, s. 411.

²³ *Kkk*, II, nr 249.

²⁴ Por. J. Długossii, *Opera omnia*, *op. cit.*, s. 416.

²⁵ M. Friedberg, *Klientela świecka...*, *op. cit.*

²⁶ Zapiski sądowe województwa sandomierskiego 1395–1444, Archiwum Komisji Prawniczej (dalej: *AKP*), t. 8, cz. 1, nr 787; t. 8, cz. 2, nr 1401–1403.

W zamku tym miał też siedzibę sąd grodu dla poddanych biskupów krakowskich w kluczu iłżeckim²⁷.

Nieznany jest również zasadzka miasta. Wójtostwo dziedziczne zostało odnotowane w 1372 roku, kiedy pozostawało w rękach Floriana i Mikołaja, synów niejakiego Barsaby, i obejmowało uposażony w pola, ogrody i łąki młyn o 3 kołach nad rzeką Iżanką, łąny podzielone na 3 niwy nad drogą do Jedlanki, przy trakcie do Kowalikowa z Fałowic oraz w Malenie, następnie 2 łąny roli miary średzkiej w Iży oraz łąki pod miastem na 10 wozów siana, a nadto zwykle czynsze wójtowskie z miasta. Wójtowie mogli też swobodnie handlować towarami w mieście i poza nim. Ich obowiązkiem było jednak stawać na wojnę z dwoma łucznicami, zwłaszcza przeciw Litwinom²⁸. W czasach Długosza wójtowie posiadali 3 łąny roli oraz jakieś niwy; w 1514 roku dzierżył wójtostwo iłżeckie Mikołaj Goliski²⁹.

Wspomniano już, że najpierw gród, a potem miasto Stara Iżła były położone przy dawnej drodze z Żarnowa i Skrzynna do Solca, wcześniej też przebiegał przez Iżę szlak z północy na południe z Jedlni do Opatowa i Sandomierza³⁰. W latach 1410–1424 jeździł tą drogą kilkakrotnie z Litwy przez Jedlnię, Iżę, Opatów do Sandomierza i Krakowa, względnie ze stolicy kraju do ziem litewskich król Władysław Jagiełło³¹. W 1412 roku wzmiankowana jest droga z Kunowa do Iży, Bodzentyna i Opatowa³², w 1480 zaś *strata, que ducit de Ostrów (Ostrowiec) in Ilza*³³, nadto znane już z dokumentów z 1372 roku odcinki dróg z Iży do okolicznych miejscowości.

O życiu gospodarczym Iży do końca XVI wieku wiadomo niewiele. Nawet o głośnym garncarstwie iłżeckim zachowały się wiadomości dopiero z drugiej połowy XVI i z XVII wieku, w tym przede wszystkim w literaturze pięknej (Łukasz Górnicki, Szymon Starowolski). Nieco informacji zachowało się o innych rzemiosłach oraz kuźnicach żelaza i hutach szkła. Już w 1333 roku na obszarze starego miasta stała kuźnica żelazna przy stawie, nadana przez biskupa krakowskiego kowalom, Paczołdowi i jego synowi Mikołajowi za 10 pługów żelaznych rocznie³⁴. W 1552 roku wzmiankowana jest minera Makoszyn, kierowana przez sławetnego Macieja Zaliskiego, wydzierżawiona u biskupów krakowskich za 139 wozów rudy żelaznej rocznie³⁵. Poza tym pracowały w Iży inne jeszcze ślofarnie. W 1619 roku wzmiankowana jest kuźnica, jako przedsiębiorstwo miejskie, przy czym miasto posiadało wówczas także blech, łaźnię oraz zakład produkcji wapna gaszonego na potrzeby własne i wywóz³⁶. Wcześniej można spotkać wiadomości o młynach iłżeckich. W 1379 roku Katarzyna wdowa ze Starej Iży sprzedała trzecią część młyna biskupo-

²⁷ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: *AKM*), Ep. Crac. 4, k. 124–125.

²⁸ *Kkk*, II, nr 281.

²⁹ *LB*, II, s. 482; Archiwum kapituły krakowskiej, perg. 634.

³⁰ T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczny Radom...*, *op. cit.*, s. 124 i mapki.

³¹ J. Długossii, *Historia Polonica...*, *op. cit.*, t. 4, s. 108, 236, 293.

³² *Kkk*, II, nr 538.

³³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (dalej: *AS*), t. 5, Lwów 1903, s. 23.

³⁴ *Kkk*, I, nr 153; *AKM*, Ep. Crac. 10, k. 51.

³⁵ *AKM*, Ep. Crac. 28, k. 493.

³⁶ *Ibidem*, t. 41, k. 715–718; t. 51, k. 80–92.

wi krakowskiemu Florianowi Mokrzeckiemu³⁷. Dziesięć lat później młyn ten, stojący przy drodze ze starego do nowego miasta, kupił za 80 grzywien od Jakuba syna Mikołaja z Poznania, młynarza iłżeckiego, Piotr cieśla z Żarnowa; równocześnie jednak otrzymał zezwolenie od Jakuba biskupa krakowskiego na budowę nowego młyna nad sadzawką na obszarze starego miasta Iłży³⁸. W 1510 roku były na starym mieście 2 młyny, w tym 1 wójtowski³⁹. Inny młyn, stojący w Nowej Iłży, wzmiankowany jest w 1552 roku⁴⁰. Pierwszych garncarzy iłżeckich odnotowało źródło z 1529 roku, informując, że biskup krakowski pobierał od nich znaczne czynsze, a także od rzeźników, łaźni, młyna oraz od posiadaczy ról, ogrodów i domów; od samych garncarzy aż 13 grzywien rocznie⁴¹. W 1552 roku wymieniono ulicę Garncarską, co zdaje się potwierdzać ważną rolę gospodarczą tego rzemiosła w epoce jagiellońskiej⁴². W 1571 roku wykazano 16 garncarzy, przy 16 rękodzielnikach z cechu zbiorowego kowalskiego, 16 szewców, 10 kuśnierzy i krawców, kilku rzeźników oraz kilkunastu czeladników różnych rzemiosł⁴³. Jeśli chodzi o cechy iłżeckie, to dopiero w 1573 roku zostało wymienione *contubernium seu fraternitas... salis mercatorum*⁴⁴, czyli cech prasołów, a z 1575 roku pochodzi statut cechu wielkiego, mającego zrzeszać rękodzielników 10 specjalności metalowych, w tym złotników, następnie 4 specjalności drzewne, dalej powroźników oraz (poza szewcami) różne rzemiosła skórzanne⁴⁵. W XVI wieku działały w Iłży również inne rzemieślnicze organizacje zawodowe. Poświadcza to wizytacja z 1610 roku stwierdzająca, że w Iłży *sunt contubernia: literatorum et alia contubernia nona*⁴⁶.

Jeszcze mniej jest informacji o handlu iłżeckim. Wiadomo jedynie, że w 1413 roku król potwierdził miastu 2 jarmarki (w dniu Wniebowzięcia NMP oraz św. Stanisława w maju) oraz targ tygodniowy⁴⁷; pochodziły one z pewnością z nadań wcześniejszych. Wiążą się z tym informacje z XVI wieku o licznych przekupniach oraz browarnikach i gorzelnikach. Samego czopowego ściągano w połowie XVI wieku w Iłży blisko 200 florenów⁴⁸. Dopiero jednak w 1511 roku król nadał miastu cło mostowe w zamian za naprawę mostów i dróg w mieście i jego najbliższej oko-

³⁷ *Kkk*, II, nr 304; *AKM*, Off. Crac. 10, k. 52.

³⁸ *Kkk*, II, nr 355.

³⁹ Kartoteka Słownika Historyczno-Geograficznego Małopolski Średniowiecznej PAN w Krakowie (dalej: Kartoteka Słownika...), zob. hasło: *Iłża*; por. *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), (dalej: *LR*), Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 25.

⁴⁰ *Ep*. Crac. 28, k. 145.

⁴¹ *LR*, s. 25.

⁴² *Ep*. Crac. 28, k. 145.

⁴³ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: *AGAD*), ASK I, ks. pob. 7, k. 289; por. *Źródła dziejowe*, t. 14: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (dalej: *ŹD*), *Małopolska*, t. 3, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1886, s. 329.

⁴⁴ *AKM*, *Ep*. Crac. 30, k. 43.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 392–394.

⁴⁶ *AKM*, *Acta visitationum* (dalej: *AV*), t. 30, k. 364.

⁴⁷ *ZDM*, VI, nr 1774; *MRPS*, IV, supp. nr 496.

⁴⁸ *ŹD*, XIV, s. 329.

licy, z dokumentu z 1533 roku pochodzą też wiadomości o zwolnieniach celnych mieszczan iłżeckich w całym królestwie⁴⁹. Dyplom królewski z 1533 roku zwraca jednak uwagę na Iłżę jako na ośrodek handlu solą, której dostarczanie wprost z kopalń bocheńskich zostało zastrzeżone dla przewoźników i prasołów iłżeckich, z 1576 roku mamy też wiadomość o udziale mieszkańców miasta w handlu bydłem⁵⁰. W 1573 roku kontakty handlowe z Sandomierzem utrzymywał mieszczanin iłżecki Jan Dupalaszek⁵¹, w końcu XVI stulecia docierały do Krakowa z Iłży duże transporty garnków⁵².

W XV wieku mieszczanie iłżeccy uprawiali aż 50 łanów roli, co przesądzało o rolniczo-rzemieślniczym charakterze miasta⁵³. Struktura zawodowa mieszczaństwa nie zmieniła się również w wieku XVI⁵⁴, w 1598 roku biskup Jerzy Radziwiłł potwierdził mieszczanom posiadanie dalszych nadziałów roli, nadanych im przez biskupa Piotra Myszkowskiego⁵⁵.

O zabudowie Iłży zachowały się wiadomości bardzo skromne. Dotyczą przeważnie budowli murowanych: zamku, kościoła parafialnego NMP, murów miejskich, które w 1619 roku biskup Marcin Szyszkowski zastał w pełnym upadku, oraz licznych pożarów miasta (np. w 1413, 1498, 1545 r.). Z 1567 roku zachowała się wzmianka o kamienicy w rynku (*domus murata in circulo*). Z placów targowych i ulic trzeba wymienić wzmiankowane przez źródła z XVI wieku: Rynek, Stare Miasto i ulicę Garncarską⁵⁶.

O pochodzeniu mieszczaństwa iłżeckiego niepodobna sobie wyrobić realnego wyobrażenia. Kilkanaście imion i nazwisk znanych ze źródeł z XIV–XVI wieku pozwala stwierdzić jego polskość⁵⁷.

W 1448 roku wzniesiono nową kaplicę na przedmieściu Iłży, zbudowaną w miejsce starej⁵⁸. W 1483 roku erygowano mansjonarię w kościele parafialnym w Iłży (*quod ecclesia parochialis inter alia oppida ecclesiae nostrae insigniori et populosa*), grupującą 5 mansjonarzy i szóstego rektora (*minister sive rector scholae*) szkoły⁵⁹. O działalności tej szkoły od początku XV wieku świadczy znaczna grupa

⁴⁹ J. Wiśniewski, *Dekanat iłżecki*, Radom 1909–1911, s. 62; Archiwum Kapituły Krakowskiej, perg. 728.

⁵⁰ Archiwum Kapituły Krakowskiej, perg. 727; J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku*, Warszawa 1963, s. 197.

⁵¹ Archiwum Diecezjalne (dalej: AD) w Sandomierzu, rkps 94, k. 315.

⁵² J. Małecki, *Studia...*, *op. cit.*, s. 192.

⁵³ *LB*, II, s. 482.

⁵⁴ Por. *ŻD*, XIV, s. 329; *ASK*, I, ks. pob. 7, k. 289.

⁵⁵ AGAD, perg. 4037.

⁵⁶ *ZDM*, VI, nr 1774; *KM*, IV, s. 401; *LB*, II, s. 482; *MRPS*, II, nr 1142; t. 3, nr 84; t. 4, supp. nr 496; *AKM*, Ep. Crac. 28, k. 145, 374; t. 41, k. 715.

⁵⁷ *Kkk*, I, s. 197; t. 2, s. 304; *KM*, IV, s. 323; *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1887, s. 43, 57, 74, 80, 202, 210, 258 i in.; *AKM*, Ep. Crac. 28, k. 493; t. 30, k. 392; t. 41, k. 715–718; AD Sandomierz, rkps 94, k. 315.

⁵⁸ J. Długossii, *Opera omnia*, *op. cit.*, s. 426; *LB*, II, s. 484; *AKM*, Ep. Crac. 31, k. 265; *ASK*, XLVI, ks. 76, s. 251–253.

⁵⁹ *ASK*, XLVI, ks. 76, s. 229–234.

studentów z Łży na uniwersytecie krakowskim⁶⁰. W 1597 roku obok kościoła parafialnego, szkoły i szpitala ubogich wzmiankowana jest *antiqua ecclesia Ilzensis*⁶¹.

Kunów

Kunów należy do najstarszych miejscowości nad Kamienną, a śladów najdawniejszego osadnictwa na jego obszarze należy doszukiwać się na niedalekich Krzemionkach, najprawdopodobniej w nierozpoznanej do dziś dostatecznie osadzie o nazwie Gródek, położonej na wzniesieniu w południowej stronie miasta. W XIII wieku Kunów miał stanowić ważne centrum dóbr biskupstwa krakowskiego⁶², których zarząd skupiał się w rękach włodarzy biskupich, rezydujących w obronnym dworzyszczu, niszczone w okresie walk dzielnicowych, między innymi w 1244 roku przez najazd Konrada Mazowieckiego⁶³, a następnie odbudowanym. W 1334 roku przebywał w nim wraz z kancelarią biskup Jan Grot, on też oraz jego następcy wystawiali tu dokumenty dla swoich włości⁶⁴. W jednym z owych dyplomów z 1362 roku można spotkać zdanie o okręgu kunowskim (*districtus Cunovensis*) dóbr biskupów krakowskich, który dokument z 1412 roku nazywa włodarstwem (*in włodariatu Kunowiensi*)⁶⁵. Natomiast dwór był w XIII i XIV wieku widownią wielu wydarzeń politycznych, związanych zwłaszcza z osobami biskupów Pawła z Przemankowa i Jana Muskaty⁶⁶. Owe informacje źródłowe nie pozostawiają wątpliwości, iż od XIII wieku Kunów był osadą ważną, a jej rola wzrastała w miarę postępującego osadnictwa w lasach biskupich nad Kamienną.

Mimo tego nie jest prawdziwa wiadomość, jakoby w 1356 roku Kunów był już miastem na prawie magdeburskim, którego wójt miał zasiadać wśród ławników sądu najwyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim⁶⁷. Pomijając już problem odległości osady od stolicy kraju i to, że król powołał do tego sądu, jako ławników, tylko przedstawicieli z miast i wsi z najbliższej okolicy Krakowa, trzeba stwierdzić, iż piszący dotychczas o dziejach miasteczka nad Kamienną nie zauważyli, że miał to być według Długosza⁶⁸ Kunów w dobrach klasztoru (brzeskiego) hebdowskiego. Po bliższym rozpatrzeniu tej kwestii okazało się, że informacja powyższa nie tylko nie ma nic wspólnego z Kunowem nad Kamienną, ale i w ogóle z jakąkolwiek inną osadą

⁶⁰ *Album studiosorum...*, *op. cit.*

⁶¹ *AKM, AV*, cap. 8, k. 32; i por. t. 9, k. 525–529.

⁶² J. Długossii, *Opera omnia*, *op. cit.*, s. 400, 408.

⁶³ J. Długossii, *Historia Polonica...*, *op. cit.*, t. 2, s. 286.

⁶⁴ *Kkk*, II, s. 9.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 294; t. 2, s. 374.

⁶⁶ Por. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1885, s. 333; A. Rybarski, *Udział Toporczyków w więzieniu biskupa krakowskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 26: 1912, s. 12; M. Niwiński, *Opactwo cystersów w Wąchocku*, *op. cit.*, s. 39 i przypis 4.

⁶⁷ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, *op. cit.*, s. 333; A. Bastrzykowski, *Monografia historyczna Kunowa nad Kamienną*, Kraków 1939, s. 29; *Miasta polskie w Tysiącleciu*, red. M. Siuchniński, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, t. 1, s. 515.

⁶⁸ J. Długossii, *Historia Polonica...*, *op. cit.*, t. 3, s. 242.

o tej nazwie, a dotyczy po prostu Gunowa niedaleko Brzeska Nowego i Proszowic, którego nazwę wydawca odczytał błędnie jako Kunów.

Nie można też dowieść, że Kunów otrzymał prawa miejskie w czasach Kazimierza Wielkiego, chociaż umiastowienie osady sięga z pewnością XIV wieku, skoro w dokumentach z 1412 roku⁶⁹ można przeczytać o mieście Kunów (*incole oppidorum et civitatum nostrarum, scilicet Kyelciensis et Kunów*). Ale nie wyjaśnia to jeszcze w pełni sprawy miejskości osady o tej nazwie. Zagadkowe muszą się wydawać informacje Długosza, który w żywotach biskupów krakowskich lokację miasta Kunowa przypisał Zbigniewowi Oleśnickiemu (*in Kunów flumine Kamyona... oppidum iundat*), a więc musiałaby ona przypaść na lata 1423–1455⁷⁰, natomiast gdzie indziej podał, że Kunów stanowi wieś parafialną (kościół pw. św. Władysława) z pięknym dworem (również fundacji Z. Oleśnickiego), folwarkiem o 3 polach, 13 łanami kmiecymi, 5 zagrodami, 8 karczmannami i młynem nad Kamienną⁷¹. Z 1467 roku pochodzi wreszcie przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Kunowa, przenoszący wieś o tej nazwie z prawa wiejskiego na miejskie (*villam suam Kunów... de villano in ius civile*), jakiego używają inne miasta województwa sandomierskiego⁷², co ostatecznie zaciemnia obraz kształtowania się miasta. Próby wytłumaczenia kolejnych upadków osady miejskiej klęskami żywiołowymi⁷³ nie zostały poparte danymi źródłowymi. Kolejne wiadomości o Kunowie są także skąpe i niejasne. Rejestry poborowe z lat 1506–1510 traktują osadę nadal jako wieś z łanami kmiecymi, młynami i znaczną liczbą karczem⁷⁴, podczas gdy w dokumencie biskupa Jana Konarskiego z 1511 roku można przeczytać o mostowym od wozów z solą, nadanym na rzecz mieszczan *in oppido mensae eius Kunow*, a w przywileju z 1522 roku o Marcynie Kozie z kuźnicy zwanej Goliska *in fluvio Kamyona prope oppidum Kunow*⁷⁵. Natomiast rejestr dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z 1529 roku traktuje Kunów nadal jako wieś⁷⁶. Te sprzeczne wiadomości o wsi i mieście można – jak się zdaje – wytłumaczyć zniszczeniem osady przez Tatarów w 1502 roku⁷⁷ i faktycznym cofnięciem Kunowa do roli wsi przy formalnym zapewne traktowaniu go jako miasta.

W 1535 roku nastąpiła więc na wybranym pod zabudowę miejską (rynek, ulice) gruncie wsi Kunów kolejna lokacja osady miejskiej na prawie magdeburskim. Wystawione w tej sprawie królewskie zezwolenie (na prośbę biskupa Piotra Tomickiego) jest tak sformułowane, jakby osada miejska powstawała po raz pierwszy, gdyż nie nawiązuje do poprzednich lokacji. Osadników zaopatrzone w należące do wsi Kunów pola i lasy, wyznaczono im place w rynku i przy ulicach pod zabudowę, zwolniono ich od pańszczyzny i danin, do których byli zobowiązani poprzednio

⁶⁹ *Kkk*, II, s. 362.

⁷⁰ J. Długossii, *Opera omnia*, *op. cit.*, s. 426.

⁷¹ *LB*, II, s. 476.

⁷² Archiwum Kapituły Krakowskiej, perg. 513; S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego...*, *op. cit.*, s. 189; A. Bastrzykowski, *Monografia...*, *op. cit.*, s. 462.

⁷³ A. Bastrzykowski, *Monografia...*, *op. cit.*, s. 462.

⁷⁴ *Kartoteka Słownika...*, zob. hasło: *Kunów*; por. też *LR*, s. 32–33, 374.

⁷⁵ *AKM*, Ep. Crac. 10, k. 154.

⁷⁶ *LR*, s. 32, 33, 374.

⁷⁷ A. Bastrzykowski, *Monografia...*, *op. cit.*, s. 86.

kmiecie kunowscy. Po upływie wolnizny (12 lat od domów, 1 rok od ogrodów) mieli płacić czynsze miejskie od domów, pól, łąk, placów i ogrodów, różnicując domy w rynku (6 groszy) i domy przy ulicach (2 grosze), zaś rzemieślnicy (piekarze, szewcy, sukiennicy, płóciennicy, prasołowie) mieli się opłacać biskupowi krakowskiemu według zwyczajów Bodzentyna, na jego też wzorach miał pracować także samorząd miejski Kunowa reprezentowany przez wójta. Został nim szlachcic Mikołaj Brzeski, koniuszy biskupi. Otrzymał wójtostwo dziedziczne, oparte o 2 łany roli dawnej miary (tj. szerokie na 32 zagony), dom w rogu rynku, idąc w kierunku młyna przy ulicy Iżeckiej, następnie łąźnię, którą miał zbudować, grunt pod sadzawkę rybną, 1/3 czynszów z jatek rzeźniczych, piekarskich, szewskich, sukiennych i solnych oraz opłaty od wyroków sądowych i inne czynsze oraz przywileje budowlane⁷⁸. Był wójtem jeszcze w 1552 roku⁷⁹. W 1567 roku wójtostwo dziedziczne dzierżył szlachcic Krzysztof Bodzanowski, który dziesięć lat później wydzierżawił je niejakiemu Jakubowi Szczawińskiemu za 115 grzywien⁸⁰.

Gdy chodzi o usytuowanie się miasteczka wobec szlaków komunikacyjnych, należy podać, że w 1412 roku wzmiankowana jest droga z Kunowa do Iży, Świeciechowa, Bodzentyna i Opatowa, a w 1536 roku trakt z Kunowa do Ćmielowa, zaś w 1567 roku *via publica tendens ad Bodzanczin*⁸¹.

Niedostatek źródeł utrudnia też zbadanie życia gospodarczego Kunowa. Ordynacja biskupa Piotra Gamrata z 1539 roku zezwalała mieszczanom na swobodny wyręb drewna w lasach, na budowę 17 jatek rzemieślniczych i kramów solnych, nadawała przywilej mili zapowiedniej dla piwowarów, zobowiązując piekarzy, prasołów, sukienników, płócienników i szewców do opłat według praktyki cechów bodzentyńskich⁸². Z tego samego roku (1539) pochodzi, potwierdzony przez biskupa Piotra Gamrata, statut cechu szewskiego (i zarazem bractwa kościelnego) w Kunowie⁸³, ale powstały wówczas i inne rzemieślnicze organizacje zawodowe, jak na przykład znany z 1569 roku cech kowalski oraz cech kuśnierski⁸⁴. W wizytacji kościoła z 1610 roku można przeczytać, że w mieście istniały cechy szewców, tkaczy, kuśnierzy, krawców (świeżo wyodrębnionych z cechu kuśnierskiego) oraz kowali. W 1617 roku doszedł doń cech warzelników soli, zorganizowany na podstawie statutu takiego cechu w Bodzentynie, zatwierdzonego jeszcze w 1510 roku przez biskupa Jana Konarskiego, na prośbę sześciu bodzentyńskich mistrzów cechowych⁸⁵. W 1571 roku wymieniono płacących podatek do skarbu państwa 10 szewców i 6 czeladników, 6 krawców i kuśnierzy, 8 kowali i 4 towarzyszy kowalskich,

⁷⁸ *Ibidem*, s. 463–464; *AKM*, Ep. Crac. 15, k. 165–167; *AGAD*, AKRSW 2165, k. 171.

⁷⁹ *AKM*, Ep. Crac. 28, k. 115.

⁸⁰ *AGAD*, ASK XLVI, ks. 76, k. 59; *AKM*, Ep. Crac. 30, k. 650.

⁸¹ *Kkk*, II, s. 374; *AKM*, Ep. Crac. 15, k. 165–167; *ASK XLVI*, ks. 76, k. 59.

⁸² *AGAD*, AKRSW 2165b, k. 175–177; J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 560–562.

⁸³ Druk u: A. Bastrzykowski, *Monografia...*, *op. cit.*, s. 480.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 48.

⁸⁵ *Materiały do dziejów górnictwa i hutnictwa z archiwów Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie 1479–1640*, wyd. S. Kuraś, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*, t. 3, Warszawa – Wrocław 1959, nr 225, 226.

3 tkaczy i garncarzy, 133 warzących trunki oraz 14 komorników⁸⁶. Rejestr poborowy z 1578 roku wykazuje 62 rzemieślników różnych i specjalności, 10 komorników i młynarzy⁸⁷, a z 1589 – 12 szewców, 6 kowali, 4 tkaczy, 4 rzeźników, 2 prasołów, łaziebniaka oraz 12 komorników⁸⁸. Były czynne kuźnie kunowskie – kuźnica zwana Goliska Marcina Kozy w 1597 roku (*minera Cunoviensis*) oraz w 1610 roku *officina ferraria Skrzynecka*⁸⁹; o przemyśle żelaznym świadczy też znaczna liczba kowali w mieście⁹⁰. O warsztacie kamieniarskim w Kunowie są dane z 1592 roku⁹¹, zaś z pism S. Starowolskiego i innych autorów wiadomo, że w Kunowie były z dawien dawna czynne kamieniołomy, w których wydobywano marmury⁹².

Nadane miastu przez króla w 1537 roku trzy jarmarki (w czwartki przed niedzielą Palmową, na św. Jana Chrzyciela i św. Michała Archanioła) oraz targ tygodniowy na czwartek⁹³, w 1539 roku *forum liberum carniū* w czasie czwartkowych targów i prawo wyszynku piwa w promieniu mili, a wreszcie w 1548 roku – mostowe (przeznaczone na reperację wałów i mostków nad Kamienną i Świśliną) oraz w 1554 roku od zwolnienia cel w królestwie⁹⁴, świadczą, że mieszczaństwo kunowskie włączyło się w handel lokalny, a może nawet i dalekosiejący⁹⁵. Źródła z ostatniej ćwierci XVI wieku potwierdzają dowóz do Kunowa śledzi i innych ryb⁹⁶, zaś rejestry celne mówią o transportach garnków na rynku krakowskim, co świadczy o rozwiniętym garncarstwie kunowskim⁹⁷.

Mimo stwierdzenia w dokumencie lokacyjnym Kunowa z 1535 roku, że grunty dla mieszczan zostały wymierzone, nie wiadomo dokładnie, ile uprawiali pola. Rejestry poborowe podają, iż opłacali szos zaledwie z 3,5 łana, ale to nie znaczy przecież, że spisy podatkowe wykazywały wszystkie uprawne grunty⁹⁸. Na przełomie trzeciej i czwartej ćwierci XVI wieku (ok. 1580 r.) zarejestrowano w mieście objętych szosem: 28 domów w rynku, 130 przy ulicach i 7 poza miastem, czyli razem 165 domów mieszczańskich⁹⁹, co przy uwzględnieniu przynajmniej kilku domów kleru i szlachty oraz korzystających z czasowych i stałych libertacji pozwala przyjąć, iż ludność Kunowa dochodziła (lecz zapewne nie przekraczała) w końcu epoki

⁸⁶ AGAD, ASK I, ks. pob. 7; k. 272.

⁸⁷ ŻD, XIV, s. 206.

⁸⁸ ASK I, ks. pob. 51, k. 887.

⁸⁹ AKM, AV, cap. 8, s. 37; t. 30, k. 370–371.

⁹⁰ Por. B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII*, Warszawa 1954, s. 168.

⁹¹ A. Bastrzykowski, *Monografia...*, *op. cit.*, s. 55.

⁹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa 1976, s. 881.

⁹³ AGAD, perg. 3766.

⁹⁴ *Ibidem*, perg. 3977; AD Sandomierz, perg. bez sygn.

⁹⁵ Por. Archiwum Państwowe w Krakowie (Oddział na Wawelu) (dalej: APKr.), kps. Arch. Sang. 17, s. 282.

⁹⁶ AGAD, ASK I, ks. pob. 51, k. 887.

⁹⁷ Por. J. Małecki, *Studia nad rynkiem...*, *op. cit.*, s. 192.

⁹⁸ Por. ASK I, ks. pob. 7, k. 272; ŻD, XIV, s. 207.

⁹⁹ ASK I, ks. pob. 51, k. 887.

jagiellońskiej do 1000 mieszkańców. Z 1567 roku znany jest skład ławy miejskiej: Maciej Krawiec podwójci oraz ławnicy: Stanisław Otrebusz, Stanisław Paluszek, Maciej Kochanek, Jakub Czernik, Maciej Strzapacz, Sebastian Słowik i Adam Krawiec¹⁰⁰ – z czego wynika, że znaczny wpływ na zarząd miasta posiadali rzemieślnicy. Mimo tego widać próby ograniczenia autonomii miejskiej przez dzierżawców Kunowa (np. Tarłów, Kazanowskich) oraz starostów kunowskich, o czym świadczą skargi miasta w 1576 roku na starostę kunowskiego Jana Strzemskiego, kanonika łączyckiego¹⁰¹.

Obok drewnianego kościoła parafialnego pod wezwaniem Świętego Władysława, w którym w 1351 roku proboszczem został Stanisław ze Zdun (*de Sduny*) w miejsce zmarłego w Rzymie syna Kreczka (*Kreczkonis*)¹⁰², stanął w latach 1538–1545 ufundowany i uposażony przez biskupa Gamrata szpital ubogich z kościołem Świętego Ducha¹⁰³ oraz szkoła parafialna, o której można przeczytać dopiero w 1510 roku (Stanisław z Sandomierza rektor szkoły w Kunowie) i w 1567 roku (*area post aream scholae*). Działalność jej sięga zapewne początków miasta¹⁰⁴.

Skuteczność lokacji. Lokacje nieudane i miasta zanikłe

Miasta jako osadnicza forma życia społecznego, różniące się wyglądem zewnętrznym, zawodami mieszkańców, życiem społecznym i duchowym od wsi, były wytworem wyższego etapu procesów osadniczych. Na ziemiach polskich zorganizowano je na prawie czynszowym (niemieckim), a więc w zasadzie wolne od ciężarów i ograniczeń polskiego prawa książęcego, zaczęły wyrastać w XIII stuleciu, pokrywając nierównomiernie poszczególne połacie kraju. Na obszarze Sandomierszczyzny, gdzie stopień rozwoju gospodarki towarowej był nieco niższy niż w dzielnicy krakowskiej, wyrosło kilkanaście z nich w XIII wieku, głównie jednak w dobrze zaludnionych powiatach sandomierskim (6) i wiślickim (5), a także w radomskim (3). W innych powiatach tego województwa pojawiły się miasta dopiero w XIV wieku, ale urbanizacja tego obszaru trwała nadal, przy czym w XVI wieku przybyło tu aż 36 miast szlacheckich. W porównaniu do sąsiedniego województwa krakowskiego powstawanie miast na obszarze Sandomierszczyzny było późniejsze i mniej intensywne. O ile na ziemi krakowskiej sieć miejska wytworzyła się w głównym zrębie w XIII oraz XIV wieku i najliczniejsze oraz najlepiej rozwinięte były tu miasta królewskie, to na terenie Sandomierskiego proces ten trwał – jak to przekazano wcześniej – jeszcze przez XV i XVI stulecie, charakteryzując się powoływaniem do życia przeważnie niewielkich miast szlacheckich i kościelnych. Wystarczy tu podać dla przykładu, że w międzyrzeczu Iłżanki, Kamiennej i Wisły tylko Solec należał do dóbr królewskich, co wyróżnia ten teren niskim stanem miast monarszych nawet w porównaniu z innymi rejonami województwa sandomierskiego.

Zdołano ustalić, że na interesującym nas w tej pracy terytorium było 12 osad, którym usiłowano nadać charakter miasta, dokonując 15 w sumie lokacji miej-

¹⁰⁰ ASK XLVI, ks. 76, s. 59.

¹⁰¹ AKM, Ep. Crac. 30, k. 517–518.

¹⁰² MW, III, s. 336.

¹⁰³ AKM, AV, cap. 8, k. 35–37; ASK XLVI, ks. 76, k. 47–51.

¹⁰⁴ A. Bastrzykowski, *Monografia...*, op. cit., s. 134; ASK XLVI, ks. 76, s. 59.

skich. Przez dwie fazy rozwoju miasta przechodziła w XIII i XIV wieku Hża (stare miasto i nowe miasto), Kunów zaś był lokowany w XIV–XVI wieku przynajmniej trzykrotnie.

Znaczny stopień zurbanizowania uzyskały tu jedynie Hża i Solec, za którymi podążał w XVI stuleciu Kunów. Hża była rozwiniętym ośrodkiem produkcyjnym, opartym na wytwórczości rękodzielników zrzeszonych (w 1610 r.) w dziewięciu cechach, na produkcji żelaza i szkła oraz wyrobów ceramicznych, a także wykraczającym poza znaczenie lokalne centrum targowym, ściągającym na targi i jarmarki ludność ze wsi okolicznych oraz kupców i handlarzy z różnych, nawet oddalonych ośrodków miejskich. Solec natomiast pozostawał przede wszystkim (choć nie wyłącznie) ośrodkiem handlu zbożem i płodami rolno-hodowlanymi, a także solą, przy czym ogromne znaczenie dla jego rozwoju miał tamtejszy port wiślany oraz trakt w kierunku Opola i Lublina. Oba te miasta były na omawianym obszarze najlepiej wykształconymi ośrodkami kościelnymi, w tym szkolnictwa i kultury. Mimo to wątpliwe, aby w obu tych miastach ludność utrzymywała się z zawodów pozarolniczych. Sądzić należy raczej, że ich mieszkańcy żyli w większości z uprawy roli (której posiadali wielkie nadziały) i hodowli, a w dalszej dopiero kolejności z rękodzielnictwa i handlu.

Gdy chodzi o Kunów, który osiągnął w drugiej połowie XVI wieku widoczny stopień zurbanizowania, stanowi on przykład ośrodka miejskiego lokowanego kilkakrotnie. Już w XIII stuleciu był ważnym centrum dóbr biskupów krakowskich, którzy posiadali tu jeden z dworów rezydencjonalnych. Jako osada ludna i zagospodarowana został przekształcony, najpóźniej w drugiej połowie XIV wieku, w miasto, które dotrwało – jak świadczy dokument z 1412 roku wymieniający je wśród miast biskupich – do XV stulecia. Z pism Jana Długosza wiadomo jednak, że miasto na obszarze Kunowa miał lokować Zbigniew Oleśnicki, co musiało nastąpić przed jego śmiercią w 1455 roku i trzeba by przyjąć, że miasto pierwotnie uległo unicestwieniu w drugiej lub następnych dekadach XV wieku. Lokacja powtórna, mimo protekcji potężnego biskupa, nie przywróciła jednak miasteczku trwałych fundamentów rozwoju, skoro trzeba było rychło – o czym mówił przywilej królewski z 1467 roku – do niej powrócić. Ale i to drugie miasto na obszarze Kunowa istniało krótko. Źródła z początku XVI wieku traktują Kunów znowu jako wieś (1506, 1510, 1529), kiedy indziej natomiast (1511, 1522) jako miasto. Warto przypomnieć jednak, że w 1502 roku przewalił się przez ziemię sandomierską potężny najazd tatarski, obracający po drodze w perzynę dziesiątki miast i wsi. Należy sądzić, że doszedł on – skoro najezdźcy dotarli aż za Opatów – również do Kunowa, który został zniszczony. Z tego powodu zapewne źródła późniejsze traktowały odbudowującą się osadę zamiennie, jako wieś i miasto, jakkolwiek miasto faktycznie nie istniało. Była konieczna zatem kolejna lokacja miejska, przeprowadzona tu w 1535 roku za sprawą biskupa Piotra Tomickiego. Pół wieku później miasto osiągnęło zabudowę obejmującą 165 domów mieszczkańskich, w których zamieszkiwało między innymi ponad 60 rękodzielników zrzeszonych w cechach, kilku kamieniarzy i kuźników, a także kilkunastu zajmujących się rękodzielni komorników; dodać do nich trzeba jeszcze 133 mieszczan produkujących trunki (1571 r.), co zdradza w miasteczku żywy ruch handlowy.

W materiale źródłowym można spotkać wiadomości o szeregu lokacji miejskich, których urzeczywistnienie nie doszło w ogóle do skutku albo zostało prze-

rwane¹⁰⁵. Najczęściej trudno jest wyjaśnić przyczyny tego zjawiska. Na terenie, który został zakreślony w temacie pracy, nie udało się próba założenia miasta w 1440 roku przy wsi biskupiej Lubieni, położonej w kompleksie lasów i pozbawionej przez to zaplecza wiejskiego. Brak śladów powstania miasta klasztorowego nad Kamienną niżej Wąchocka na gruncie Kuźnicy Klimkowskiej o nazwie Spotów, mimo że w 1550 roku dokładał starań, aby ono powstało, Andrzej Spoth, krakowski biskup pomocniczy i opat dwu klasztorów cysterskich w Mogile i Wąchocku. Miastu temu nadał nazwę od swego nazwiska.

Ślady lokacji miejskiej, nie wiadomo do jakiego stopnia zrealizowanej przed 1476 rokiem widać na obszarze Chotczy, jednakże miasta o tej nazwie nie wykazują źródła późniejsze, co z pewnością świadczy, że istniało krótko i niebawem zanikło.

Pozostałe osady miejskie, należące do miejscowych rodzin szlacheckich, jak Ciepeliów, Denków, Kazanów, Lipsko i Sienno, a także cysterski Wąchock – to miasta małe, różniące się od wsi parafialnych jedynie pod względem formalnoprawnym, gdyż ich mieszkańcy żyli w większości z uprawy roli oraz hodowli i tylko nieliczni utrzymywali się z rękodziela i handlu. Czasami wyróżniały się od wspomnianych wsi uprawnieniami targowymi i jarmarczonymi, ale nie było to regułą, gdyż nie w każdym z nich owe targi i jarmarki się udawały. Warto tu jeszcze dodać, że z nich tylko Sienno osiągnęło (1602 r.) zabudowę przekraczającą 150 domów. Ciepeliów, Denków, Kazanów i Lipsko były wówczas znacznie mniejsze.

Urbanization of the Region between the Hżanka, the Kamienna and the Vistula Rivers to the End of the 16th Century

Abstract

Most urban settlements spread over the Hżanka, the Kamienna and the Vistula Rivers, through the valleys of which ran local roads; some of them got situated at the main transit routes, crossing the middle of the described area in Hża since the ancient times. Long time ago the Hża Castle-Town had a connection with the castle in Solec on the Vistula River. Near this course, closer to Solec, the town Lipsko grew up at the end of the 16th century. This course is a road running from west from Żarnów and Skrzynno through Hża and Solec and through the Vistula crossing in Solec to Opole and Lublin.

In Hża a trail crossed it from north to south, from Radom and Skaryszew through Jedlne to Kunów, Opatów and Sandomierz. The section of this road from Hża to Kunów is mentioned in a document from 1412, which we know about from the record from 1480. It says there that the section led from Hża to Opatów through Kunów and Ostrów, that is Ostrowiec. From the 13th century Kunów (the family parish of the Jubilee Celebrator) was an important settlement, and its role was growing with the increase of settlement in the bishop woods on the Kamienna River.

¹⁰⁵ Por. F. Kiryk, *Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 28: 1980, nr 2, s. 373–384.

